

KOVAI CECÍLIA

Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között

A kutató, az antropológus ritkán indul el a terepre előzetes ismeretek, korábbi szakirodalom tájékozódás, illetve magában kialakított sztereotípiák nélkül. Attól a pillanattól kezdve azután, hogy megérkezik az általa tanulmányozottak, egyben vendéglátói közé, ezek az ismeretek folyamatosan változni, módosulni, gyarapodni kezdenek. Sok esetben a találkozás előtt még fontosnak vélt területek elvesztik jelentőségüket, mivel a megélt és megfigyelt hétköznapi világában nehezen lehet a nyomukra bukkanni, más dolgok, melyek az előzetes felkészülés során talán fel sem igazán vetődtek, hirtelen a középpontba kerülnek. Néha olyan jelenségek kapnak sokkal mélyebb jelentést, melyekre számított az ember, csak nem feltétlenül ugyanabban a szerepben. Hasonló eset történt velem is a gömbaljai cigányok között végzett kutatásom során. Az átok mint beszédaktus fontossá vált számomra mind a mindennapi kapcsolatteremtésben, mind pedig kutatási témaként éppen azért, mivel számukra is fontos volt.

Már a gömbaljai cigányoknál tett első látogatásaim¹ alkalmával szembetalálkoztam az átok kulturális jelentőségével.² Akkoriban még leginkább különbségekben gondolkoztam a „cigány” kultúra megértésével, leírásával kapcsolatban, egyfajta cigány–magyar vagy magyar cigány (romungro) – oláh cigány opozícióban. Ebben az összefüggésben vált számomra fontossá az átkozódás „intézménye”, amelyet a gömbaljai cigányok a „cigányos beszéd” egy jellemzőjeként határoztak meg. Mára ezek a korábban feltételezett ellentétek sokkal elmosódottabbakká váltak számomra azokban a beszédjátékokban, amelyeket akár a gömbaljai cigányok játszanak átkozódásaikkal, vagy akár azokban, amelyeket én játszom, mikor terepmunkám tapasztalatait értelmezni akarom. Ezeknek a tapasztalatoknak a java része szövegekből, beszédekből áll, olyanokból, amelyeket a cigányok nekem vagy jelenlétemben mondtak el, amelyekkel különböző történeteket mesélnek el – néha nekem, jóval többször más cigányoknak, olykor ugyanazt a történetet sokszor végigmondva.

Szövegek és történetek. Nekem a terepen hallott történetek képezik a gömbaljai cigány élet szövegeit, míg az olvasónak az én szövegeim a gömbaljai cigány élet történetei. Ezek a történetek az átkozódás más és más aspektusait mesélik el, illetőleg azt, hogy a gömbaljai cigány élet át van szöve az átok és átkozódás legkülönbözőbb módjaival. Hol fegyverként használják, hol magyarázatként, néha inkább játékként. Sok esetben egyszerre több céllal is alkalmazzák, de általában áttételesen szövődik bele a gömbaljai cigányéletbe, ezért csak más jelenségekkel együtt lehet bemutatni és értelmezni.

Már terepmunkám előtt a szakirodalom is felkészített erre a jelenségre, úgyhogy voltak bizonyos elvárásaim az átkozódással kapcsolatban: „Nagyon észnél kell lennünk, ha si-

kerrel akarjuk visszautasítani egy rom kérését”, írja Michael Stewart (1993) *Daltestvérek* című könyvében. „Az egyetlen járható útja ennek az, hogy az ember felvonultat valami legyőzhetetlen akadályt, azután megátkozza magát. Hónapokig tanácstalanul álltam, sőt gyakran dühbe is gurultam, amikor az emberek nem voltak hajlandók válasz-
nak tekinteni egy egyszerű »nemet«, amivel valamilyen segítségadást célzó kérésüket akartam elutasítani. Ilyenkor mindig az újabb kérések és az azokra adott újabb elutasítások ördögi körében találtam magam, mert újabb és újabb személyek próbálkoznak meg ugyanazzal a kéréssel abban a reményben, hogy nekik tán csak sikerül majd meggyőzniük engem. Végül aztán rájöttem, hogy az egyedüli kiút az, ha mindent egy lapra föltéve megátkozom magam, sőt még inkább a saját gyerekeimet. Ha például az elutasításhoz hozzátettem: »Haljon meg a fiam (ti. ha hazudok), nem tudok elmenni« (*Te merel muro sav, nastig zsav*), az már elégséges oknak számított. Ha valaki még ekkor is tovább unszolt volna, az azt jelentette volna, teljesen hidegen hagyja őt a gyermekeim sorsa. Ha csak az én személyes akaratomról van szó, azt tromfolja az az elv, hogy segítenem kell a többi romának. Ha azonban megátkozom magamat, azzal a saját akaratom kérdését a problémán kívül helyezem.” (Stewart 1993:110.)

Hasonló helyzetbe kerülve – mikor igazamat kellett bizonygatnom – magabiztosan vettem be azonnal a „stewarti módszert”, valami „anyám haljon meg” típusú átkozódással toldtam meg mondanivalómat, de a gömbaljai cigányok csak cinkos mosollyal feleltek rá: „Dik, átkozodol, mi lettél má’ cigány” vagy „Dik, halljátok, azt mondja: anyám haljon meg”. Ebben a helyzetben nagyobb volt a súlya a „cigányos beszéd” használatának, mint az átok bizonyító erejének, szerepének. Nem tudom, hogy átkomat komolyan vették-e vagy sem, ennek tisztázása valahogy elsikkadt közben. Az azonban világossá vált, ha már a beszédembe belefűztem a „cigányos” elemeket, az azt mutatta számukra, hogy jobban felvállalom, hogy cigányok között élek, ha nem is vagyok magam cigány. Az átkozódásnak és az átkoknak többféle jelentése és szerepe van a cigányok beszédeiben, attól függően, milyen típusú beszédről, kontextusról van szó, és milyen típusú viszony létezik a beszélők között. Lehet az akarat érvényesítésének, a szándék megerősítésének eszköze, mint ahogyan Stewart utal rá könyvében, de lehet az adott – cigány – környezethez való alkalmazkodás bizonyítéka is, mint ahogyan az én esetemben történt. Tanulmányomban különböző történetek elmesélésével mutatom be azokat a kulturális kontextusokat, amelyekben az átkozódás más és más típusait értelmezni lehet.

Egymásra ismerni az átkozódásban

Az átkozódás segítségével, meglétével vagy hiányával, megjelenési formáival a cigányok azonosítani tudják a velük kapcsolatba kerülő embereket, képesek felismerni az emberekben a velük való hasonlóságot, a közöset vagy éppen az eltéréseket. Tulajdonképpen velem is ez történt, mikor ottlétem során átkozódni próbáltam. Felismerték bennem azt a „cigányt”, aki a velük eltöltött hónapok alatt kialakult bennem. De a cigányok a különbözőségeket is azonosítani tudják az átkozódás alapján, könnyen meg tudják állapítani az átkozódók hovatarozását. Az „idegen” cigányok másképp átkozódnak, a bogácsi „oláh cigányos” átkokat minden gömbaljai könnyen felismeri, ezek hosszabb, cifrább, kidolgo-

zottabb átkok, szemben a gömbaljai „*rohadjál meg*” tömörségével. A „*cigányos beszéd*” tulajdonképpen az, amelyben megmutatkozik, hogy ki kicsoda, amelyen a cigányok el tudnak igazodni, kivel is beszélnek valójában. A hangsúlyozás, a hanglejtés, bizonyos tipikus szavak, átkok használata alapján különböztetik meg egymástól a más falvakban élő vagy más családokhoz tartozó cigányokat (vö. Williams 2000). Az átkozódás a hétköznapi szövegeknek, a nyelvi megnyilvánulásoknak természetesen csupán egy szeletét képezi – az összes többi mellett, ugyanakkor úgy vélem, hogy ezen belül meglehetősen markáns, visszatérő része a cigány szöveghasználatnak, és éppen ezért a beszélők azonosítására jól alkalmazható.

Vannak helyzetek, mikor a ki kicsoda kérdésre nem könnyű egyértelmű választ adni, még testvérek között sem. Az öreg Bodár Gyuri testvére, Józsi már régóta felköltözött Pestre családjával, azelőtt egy környéken laktak Egerben, közel egymáshoz. Olykor az egész utcára szóló multságokat rendeztek, ott volt a Bodárok egész „*fajtája*”.³ Azután Gyuri bácsiék Gömbaljára költöztek, Józsiék pedig kihasználva egy lehetőséget olcsón lakáshoz jutottak Pesten. Józsi feleségét a gömbaljai Bodárok „*kényes asszonynak*” tartják, aki „*már magyar asszonynak teszi magát*”. Néha Bodár Gyuri fia felutazik a pesti kínai piacra, a vásárolt holmin kívül érdekes híreket is szállít haza a pesti rokonokról. Ez a történet például sokszor szerepel közöttük: „*Na, az az asszony így kényeskedik meg úgy, »Jaj Józsikám ne bent igyad a sört, jaj Józsikám ezt csináljad meg azt csináljad«. Tudjátok, nem hagy neki békét. Ozt föláll a Józsi, tudod apu, olyan jó nagy darab, azt mondja neki »Hogy a rák essen bele a melledbe reggelre.«*” A Bodár család szereti meghallgatni ezt a történetet, ebből ugyanis mindig kiderül Józsi cigánysága, és az, hogy ő nem tagadja: „*csak cigány picéből estünk ki mindannyian*”. Különösen lényeges ennek a számon tartása, hangsúlyozása, ismétlése a Bodár család esetében, hiszen „*fajtájuk*” szanaszét hullott, az ország több pontján megtalálhatjuk őket. Az átkozódás ebben az összefüggésben a „*cigány beszéd*” egyik legjellegzetesebb ismertetőjegyévé válik. Ez volt tehát az egyetlen dolog, amelyből a gömbaljai Bodárok – ilyen messzeségből is – újra rokonukra ismertek.

Az átkozódás mint stratégia

Az átkozódás a „*cigány beszéd*” egyik alapvetően alkalmazott stratégiája is a hétköznapi kommunikációban. Ez a beszéd a folyamatos napi cselekvés szerves, elválaszthatatlan része. „*Megyek cigányolni*” szokták mondani a cigányok, mikor találkoznak egymással, és megbeszélik a nap eseményeit. Ez a megbeszélés valójában a nap *közössé tett* eseménye. Minden találka nyomot hagy az eseményekről kialakított történeteken és véleményeken. Ebben az állandó változásban vannak olyan helyzetek, mikor az elhangzott állításnak szüksége van a megerősítésre, a hitelességre, és ezt a hitelességet az átkozódás biztosíthatja. Egy „*rohadjak meg*” súlyt ad az elhangzottaknak, és erősebben hozzáköti a beszélőt a mondandójához, hiszen felelősséget vállal az elmondottakért. Egy-egy ember egy nap alatt természetesen több ilyen találkozás résztvevője is lehet, a szavai ilyenkor minden esetben gondosan igazodnak a találka más résztvevőjéhez való viszonyához.

Gömbalján három kiterjedt család él, amelyek többé-kevésbé elhatárolódnak egymástól. A Balogh család, az Orsós család, más néven a „*Sasojok*” (akik amúgy vérrokonság-

ban állnak egymással) és a Gyuricza család. Nem mindegy az alkalmazott nyelvi stratégia szempontjából, hogy egy éppen aktuális találkozó, beszélgetés során mely család tagjai vannak jelen. Az egyik Balogh testvér, Csipás, néha kijár a Pirittyóba (az egyik gömbaljai cigánytelep neve) „cigányolni”. Pirittyót szinte teljes egészében a Gyuricza család lakja, akiket semmilyen vér szerinti kötelék nem fűz a Balogh családhoz. Csipás ilyen alkalmakkor főleg édestestvérét, Kálmánt keresi fel. A férfi egy Gyuricza lányt vett feleségül, és ezután a Gyuriczák uralta Pirittyóba költözött. A kamaszkorúakon kívül nem nagyon látogat ki oda más a Balogh családból, mert véleményük szerint „*olyan megnézőek ott a cigányok, nem tudok ott felszabadultan lenni, mintha mindig lenének, mennyit eszek, mit mondok, hogy mondok... nem megyek én oda.*” Ez a bizalmatlan, feszült légkör Csipást is zavarja. Egy pirittyói látogatása alkalmával például figyelmeztette az ottani cigányokat, hogy ne vegyenek senkinek egy szál rózsát, mert az halált hozhat. A pirittyóiak kinevették, és ostoba babonáságnak titulálták a nézeteit. Egy ideig ugyan hadakozott igazáért, de utána lassan készülődni kezdett, és elbúcsúzott sógornójétől.

Csipás ebben a helyzetben egyfajta követ szerepet vállalt magára a Balogh család részéről. Mikor valakinél összegyűlnek a „Balogh cigányok”, gyakori beszédtema Kálmán felesége, különféle történetek hangoznak el „*retkességéről*” és egyéb rossz tulajdonságairól. Az egyik ilyen gyakran visszatérő történet a sógornó gonosz mosolyáról szól Kálmán betegyja mellett: „*Kálmán súlyos beteg volt évekkal ezelőtt, életét már csak a testvérek imái tartották vissza. A legkritikusabb pillanatokban felesége arcáról semmilyen érzelmet nem lehetett leolvasni, csak egy furesza mosoly suhant át a száján.*” Körülbelül így szól a történet, mely különböző változatokban él, hallható. Ráadásul legtöbbször éppen Csipás szájából hallottam, aki állításait „*tapadjon le a nyelvem, ha nem igaz*”, „*így csúsznak, másszak a földön*” átkokkal erősítette meg minden egyes alkalommal. Ezekből a beszélgetésekből felszivárogo időnként egy-két súlyosabb kijelentés Pirittyóba, és Kálmán felesége nyilván Csipástól, a két családot és helyszínt összekötő személytől fogja majd számon kérni őket. „*Én rohadjak el, ha ilyet csak hallottam is*” – bizonygatja ilyenkor Csipás. „*Pedig én nem tudom, ki mondta, de ez hírlik felőletek.*” „*Látod én meg vagyok ezen általkodva, tapadjon le a nyelvem, ha mondtam, vagy csak hallottam is ilyet.*” Ha a sógornó nagyon hitetlenkedik, Csipás esetleg saját gyerekeit is beleszövi átkaiba. Ha tehát Csipás eleget akar tenni sógornói kötelezettségeinek, kénytelen használni az átkozódás stratégiáját, otthon viszont – egy másik szerepkörben – jó Balogh testvéreként a Gyuricza lány asszonyi alkalmatlanságát fogja bizonyítani – szintén ugyanezzel az eszközzel.

Mikor én magam próbáltam meg átkozódni, a cigányok reakciója e stratégia – még nem teljesen megfelelő – elsajátításának is szólt, főképp, hogy az „anyám haljon meggel” egy kicsit elvettem a súlykot. Ez az átok fordul elő ugyanis legritkábban a hétköznapi beszédben, hiszen ahogyan mondják: „*Az anyját senki sem átkozza el potyára.*” Nemcsak nem éreztem tehát az adott helyzetnek leginkább megfelelő átkot, de az én esetemben hiányzott a beszélgetőtársakhoz való pontos viszony is.

Az a cigány átkozódik jól – a közösségi elvárásoknak megfelelően –, aki tudja, mikor, kinek milyen átkot kell mondani. Az átkozódás ráadásul számos esetben lehetőséget is ad épp az átok súlya alól való felmentésre is, ha ügyesen használja az illető – figyelembe véve nem csupán a beszélgetőtársakhoz való megfelelő, aktuális viszonyt, hanem az adott helyzetről való ismereteiket is. Volt, aki elátkozta az apját egy olyan embernek, aki nem

tudta, hogy az már meghalt. Léteznek emellett olyan módszerek, melyek eleve súlytalanú tehetik az átkot, anélkül hogy a beszélgetőtársak ezt észrevennék. A gyerekek között szokás a hátuk mögött csuriba tett kézzel átkozódni, így a felelősségtől felmentik magukat, mégis élhetnek az átkozódás stratégiájával, annak megerősítő szerepével.

Az átok megerősítő szerepével ily módon vissza lehet élni. Aki ezt túl gyakran megteszi, annak az átkozódása elveszíti az erejét, hiteltelenné válik. Vannak Gömbalján olyan cigányok, akik „köztudottan” sokat „*macsekolnak*”, azaz szeretnek meg nem történt dolgokat kitalálni, vagy be nem teljesített (beteljesíthetetlen) ígéreteket tenni. Ők átkozzák el magukat leggyakrabban, hogy valamennyire hitelt adjanak a szavaiknak, mégis a cigányok legtöbbször csak rálegyintenek az átokkal megerősített állításaikra.

Ha valaki nem él vissza az átkozódás lehetőségével, annak arra kell ügyelnie, hogy az átkot jó helyen, jókor mondja el. Akkor ezzel az eszközzel bizonyos esetekben könnyen elérheti céljait. Mamókának egyszer eltűnt a gereblyéje, amely valószínűleg a cigánytelep egyetlen ilyen eszköze volt, ezért gyakran kéregették vagy vitték el tőle a cigányok. Mamóka bejárta érte az egész cigánytelepet, de az ötleteken kívül, hogy kinél lehet, nem talált semmit. Volt egy sejtése ugyan, ám ezt nem tudta bizonyítani. A cigány nyilvánosságához fordult tehát, kiállt a cigánytelep leglátogatottabb helyére, és nyilvánosan megátkozta a gereblye eltulajdonítóját arra az esetre, ha az nem adná azt a lehető leggyorsabban vissza. Az átoknak persze nem volt megnevezve a címzettje, de a „bűnös” most már csak a felelőssége teljes tudatában rejtegethette tovább a tárgyat, hiszen ha a családjának bármi baja történt volna ezek után, a cigányok emlékeztethették volna Mamóka átkára. A gereblye nagy viták közepette ugyan, de nemsokára előkerült.

Az átkozódás stratégiája nem mindig az állítás hitelességét támasztja alá, néha inkább az emberek közötti viszonyokat rendezzi. A „*cigányolások*” alkalmával lábra kapott történetek gyakran szólnak olyan házaspárokról, akik két egymástól elkülönülő család gyermekei. Ilyen házaspár Balogh Oszti és Bodár Renáta. Renáta annak a „*bevéndorló*” Bodár családnak a tagja, amelyben a szülők megpróbálják a gyermekeiket távol tartani a gömbaljai cigányoktól, köztük főként a Balogh családtól, hisz velük egy telepen laknak. Mégis úgy esett egyszer, hogy Renáta egy Balogh fiúhoz, Osztihoz ment feleségül. Azóta állandósult a hol lappangó, hol kitörő viszály a Balogh família és a kisebb Bodár család között. A Baloghok folyton azzal vádolják Renáta családját, hogy „*elvonják Oszit a saját családjától, folyton ott ül az ember a picca mellett*”. A Baloghok közt gyakran fölemlített eset az, amikor Renáta a védőnőt az apja „*fennálló házába*” vezette be ahelyett, hogy a saját (cigányok által retkesnek tartott) pincelakásába invitálta volna az asszonyt. Renáta a Baloghok szerint félt a következményektől, nehogy a védőnő elvetesse tőle a gyermekeit. Ez az eset már csak azért is különösen fontos a „Balogh cigányoknak”, mert ezzel újra és újra elmondják egymásnak, hogy Renáta „nem tiszta” asszony, tehát nem való Osztihoz, észre sem véve Renáta testvérét, a fiatal Bodár Gyurit, aki a meggyőző többséget látva csak hallgat. Mikor a helyzet úgy alakul – például ha kevesebben vannak jelen – Gyuri előveszi az egyik Balogh asszonyt, Savanyút, akivel amúgy jó viszonyban van, és számon kéri tőle az elhangzottakat. Az asszony annak a rendje és módja szerint elátkozza magát és gyerekeit, hogy ő ilyet nem mondott, sőt még meg is védte a Renátát: „*Én Gyuri, én, jaj, hogy úgy rohadjak el a kis Illéskével, hallod Gyuri a mind az öt gyerekemmel rohadjak el, ha én ezt mondtam volna akár csak egy cigánynak is.*” Gyuri megnyugszik, ő eleget tett testvéri kötelezettségének, és azután gyorsan témát váltá-

nak. Az átkozódás itt nem az állítás hitelességét támogatta meg, hiszen Gyuri saját fülével hallotta, amint Savanyú a testvérét pocskondiázta, hanem sokkal inkább az emberek közti viszonyokat tisztázta. Gyuri tehát nemcsak képes volt rákényszeríteni Savanyút az elhangzottak tagadására, hanem egyben rábírta ennek megerősítésére is. Az adott beszédhelyzet ezzel kilépett a mindennapi beszélgetések közül, fontosságot nyert. Gyuri-nak pedig éppen erre volt szüksége, ezt akarta elérni.

Gömbalján ritka vád az, hogy valaki hazug, legfeljebb azt mondják, hogy sokat „macsekol”. A cigány beszéd az adott helyzethez igazított taktikák, stratégiák terepe, ahol az „igaz”, „bizonyítható” állításnak nincs értelme, annál inkább viszont az emberi viszonyok kifejezésének, a tisztelet mértéke megadásának. Savanyú tudta jól, hogy Gyurinak „*a testvére mellett kell fognia*”, és nem akarta magára haragítani a fiút. Gyuri tulajdonképpen csak a megfelelő intenzitású átokra várt, amelynek azután – akármilyen történt – már Savanyú viseli a következményeit. A gyereket még csak kimenti valahogy, hiszen „*a büntelen átok arra száll, aki mondta*”, a gyerekek pedig itt nem vétkesek.

Az átkok hatásai, az átok mint magyarázat

Savanyú sokszor átkozza saját gyerekeit, bármi apró csínytevésért átkot tesz rájuk, ilyeneket: „*sorvadjanak el az ujjaid*”, „*meredjél meg*”, „*a görcs fogja meg a nyakadat*”. A cigány asszonyok, bár megszokták Savanyútól ezt, és amúgy sokan becsülik anyai rátermettségéért, mégis gyakran fejüket csóválják, mikor így „bünteti” gyerekeit. Egy sógornője egyszer komolyabban számon kérte Savanyútól az örökös átkozódást: „*Jaj Savanyú, Savanyú, nem félsz te annyi átkot mondani a gyerekekre? Nem érdemi meg egy gyerek se, bármi rosszat is csinál.*” „*Nem úgy mondom én azt, te is tudod – mentegetőzött Savanyú – meg hát tudom én, hogy büntelenek ezek a csöppek, büntelen átok úgyis visszaszáll rám.*” „*Jaj ez az asszony, ilyen felelőtlent, hát nézz már magadra, terhes vagy!*” Ez az érv elgondolkottatta Savanyút. Kilencszer volt terhes, ebből csak öt gyereket szült meg élve, a visszaszállt átokban így könnyen magyarázatot találhatott gyermekei elvesztésére.

Az átok más esetekben is működőképes magyarázatként használható váratlan, kedvezőtlen események kialakulására.

A kérdés ilyenkor az, hogy mikor lesz a „nem úgy” mondottból „úgy” mondott átok, mikor lesz egy otthonos szófordulatból következményekkel járó, veszélyes cselekedet. Az „*úgyis visszaszáll rám*” igen gyakori mentség a „nem úgy” mondott átkok esetében, függetlenül attól, hogy az „büntelen” volt-e, vagy sem. A bűnös és büntelen átkok közötti különbséget már sokszor elmagyarázták nekem a gömbaljaiak, figyelmeztettek, hogy nem lehet csak úgy mindenkire átkot szórni, vállalni kell érte a felelősséget. A bűnös embert „megfoghatja”, a büntelentről viszont visszahullhat a kimondójára. Nem egy tragikus történetet halottam a büntelen átok visszacsapásáról.

Még a régi – egy nemzedékkal korábbi – időkben történt, mikor „*az egész cigány pinceházakba lakott, itt mifelénk a Gyuriczák is egytől egyig*”. Akkoriban, mint mesélik, sok volt az asszonyok között a verekedés. Ezt talán annak is köszönhatték, hogy sok „fajta” lakott egy telepen, ma viszont még az az egy „idegen” Bodár család is gyakran fölkarolja a kedélyeket. A másik lehetséges ok, hogy a mostani, már megállapodott idő-

sebb generáció akkor volt abban a korban, mikor egy fiatal fiú vagy lány párt keres magának. A párkapcsolatok sokkal képlékenyebbek lehettek, mint most. Csipás fiúját Adél szedte el magának, majd Adél továbbadta Teréznek, ő pedig meg is tartotta. Ma már csak viccelődnek ezen: „*Na látod, én adtam neked embert*” „*Adtad!? Inkább elvettem!*” stb. Savanyú ezekben az időkben érkezett Gömbaljára egyedül, akadt ugyan egy-két szegről-végről rokon a faluban, de alapjában véve „idegen” volt, nem tartozott senkihez. Emiatt a fiatal cigány fiúk sokat zaklatták, bár ő meg tudta védeni magát, már akkor is híres volt „*dzsuker szövegéről*”. Végül a Balogh család „*vajdája*”, Mamóka vette pártfogásába, látta, hogy „*dolgos asszony, nem retkes*”. Mamóka tulajdonképpen asszonyt akart találni a fiának, Rudinak, aki éppen akkor élte fiatalkora legvadabb napjait, haverjaival csak a diszkókat járták, mindegyiket más lánnyal. Később beteljesült Mamóka terve és Savanyú álma, a lány összejött Rudival, rövid időn belül lánygyermeket szült neki. Helyzetének és vérmérsékletének megfelelően Savanyú volt az asszonyok közötti verekedések egyik főszereplője. Terézzel sokszor összevitatkozott, de egyszer a „*minek veszekedni, mikor verekedni is lehet*” mondást beteljesítve a két asszony egymásnak rontott. Valahol az események forgatagában Teréznek kegyetlen átok szaladt ki a száján: „*Hogy maradjon ott a lányod a mütőasztalon, a rák essen bele.*” Jó pár évvel később Teréz fiát elvitte az agydaganat. Savanyút ettől kezdve azok közé az asszonyok közé sorolják, akiknek fog az átka. A cigányok, akik ismerik az esetet, ismerik ezek után a betegség okát is. Nekem pedig egyértelműnek tűnik, hogy itt „úgy” kimondott átokról beszélhetünk. Azonkívül, hogy a visszazállt átok itt magyarázatként szolgált egy amúgy felfoghatatlan tragédia belső értelmezésére (Teréz fiát ugyanis mindenki szerette, az akkori gyerekvilág központi figurája volt, így elképzelhetetlen volt, *miért* kellett meghalnia), a történet erkölcsi üzenetté is vált az emberi felelőtlenségről, az átkokkal való megengedhetetlen bánásmódról. Végül pedig Savanyú és Teréz közötti presztízskülönbség lenyomatoként szolgált az egész történet, melynek az előbb említett átok állt a középpontjában. Ilyen súlyú átkot három hónapos terepmunkám alatt egyszer sem hallottam.

A mindennapokban elhangzó átkok ritkán sújtják az áldozat családtagjait, hiszen az olyan átok könnyebben lesz büntelen. A Bodár családban történt tragédiát – a családtagok elmondása szerint – pont egy ilyen felelőtlenül kimondott átok okozta.

Az öreg Bodár igyekszik kereskedelmi kapcsolatokat kialakítani a telepen lakókkal, melyek megvalósítását gyakran megnehezítik a fizetni nem akaró cigányok. Ők felveszik a kölcsönt, elviszik a tyúkot, libát, azután húzzák-halasztják a tartozást, mert az öreg „*egymaga van, úgy sem tud mit tenni*”. Vagyis egyvalamit tud csupán tenni: átkozni, és ezt meg is teszi minden egyes vissza nem fizetett kölcsön esetében. „*Költse koporsószögre*” – mondogatja. Ez az átok ugyanakkor valamennyire célt tévesztett, ugyanis nem konkrétan a vétkesre irányul, hanem nyilván valamelyik családtagjára, így büntelen átok lesz belőle. Bodár Sanyi elsőszülött gyermekét alig egy hónaposan temette el a család. Azóta mindig rászólnak az öregre, ha átkozódik – bár ő ezt nehezen állja meg –, hogy ne használja egyetlen fegyverét az őt semmibe vevő cigányok ellen. Egy-két finomabb változattal így is bünteti őket. Itt az átok nemcsak megerősítés, magyarázat, hanem fegyver is, amellyel egy cigány bármilyen szorongatott helyzetben élni tud.

Hogy mikor és mitől lesz egy átok büntelen, az általában akkor dől el, mikor az már visszaütött. Ha mondjuk a fenti esetben nem a Bodár család költ koporsószögre, hanem az átok címzettje, akkor a történet tanulsága arról szól, hogy az öregnek jól fog az átka.

Ellenkező esetben viszont arról van szó, hogy nem szabad bárkit akármiért felelőtlenül elátkozni. Már csak azért sem lehet egy átkról a kimondása pillanatában eldönteni, hogy büntelen volt-e vagy sem, mert az körülbelül ugyanaz a kérdés lenne, hogy egy adott vitában, konfliktushelyzetben kinek volt igaza. A fent említett találka alkalmával azonban a cigány nyilvánosság alakítja ezeket, sokszor itt dől el, hogy melyik átok volt „úgy” mondott, melyik esemény bizonyítja a címzett bűnös vagy büntelen voltát. Ennek a nyilvánosságnak az életében, a „közvélemény” kialakításában minden cigány részt vesz, ki ügyesebben, ki kevésbé. Egy átok sorsáról és milyenségéről tehát akár egyetlen ember is dönthet, feltéve, hogy jól irányítja az átkról szóló beszédeket, mint ahogyan ezt Savanyú és Teréz esetében is láthattuk, amikor Savanyú – jó beszélőképességének is köszönhető presztízsével – a maga javára fordíthatta a fent elmesélt átok történetét, tanulságát. Az öreg Bodár esetében inkább a többség döntött, hiszen egyrészt a Baloghok többen vannak, ezért erőteljesebben tudják alakítani az átkokról szóló beszédeket, másrészt vitás helyzetekben a Baloghok a Bodárokkal szemben mint közösség lépnek fel, és ilyen helyzetekben igyekeznek egységes véleményt képviselni.⁴

Egy „speciális” átok családon belül

A Bodár családban észrevettem egy olyan jelenséget, amelyet más családoknál nem tapasztaltam, és amely sajátos helyzetükből adódik: a családon belüli átkozódást. A testvérek előszeretettel mondogatják egymásnak, hogy „*rohadjon el apád*”, és erre a másik általában kapásból visszavág: „*rohadjon el a tiéd*”. Ezek általában a mindennapos kisebb veszekedések alkalmával kerülnek terítékre mint a vitát lezáró „tréfás” ugratások. A családon *belüli* veszekedéseket vezetik át tréfalkozásba az ilyen jellegű átkok, a családon kívül viszont mindenképpen egy nagyobb konfliktushelyzet kirobbantói lennének. Más családoknál ennek ellenére nem találtam példát ehhez hasonló belső átkozódásra. Bár a gömbaljai nagy famíliáknak is fontos egységei a nukleáris családok, közöttük folytonos az átjárás – szemben a zárt, kiterjesztett családokkal. Elég, ha csak a tulajdontárgyak állandó vándorlását nézzük a nukleáris családok között. Egy kávéfőző egyszerre több családban is szolgálhat, a cigarettakérések láncolata pedig összefűzi az egész cigánytelevet.

A „*cigányolásokkor*” az információk csereberéje ugyanígy összeköti az egyes családokat. A Bodárok azonban ezekből többé-kevésbé kimaradnak. Az ő gazdasági kapcsolataikat más cigányokkal inkább a kölcsön, a piaci viszony és nem a csere jellemzi. Igaz, a többieknek is messze a legfontosabb saját gyerekeik, férjük, asszonyuk boldogulása, mégis ők szigorúbban őrzik az „*idegen*” cigányokkal körbevett kis családjuk határait, amelyen belül a „*rohadjon meg apád*”, „*rohadjon meg a tiéd*” átkok az „*ugyanaz a cigányember baszott*”, azaz a „*testvérek vagyunk*” jelentést hordozzák.

Játék az átkokkal

A cigányok gyakran töltik idejüket „*viccelődéssel*”, és ezt általában olyan dolgokkal kapcsolatban teszik, amelyek más, komolyabb helyzetben konfliktushoz vagy legalábbis alapos sértődéshez vezetnének. A „*viccelődés*” legfőbb fajtája a feleselgetés; ilyenkor a cigányok olyan átkokat vágnak egymás fejébe, amelyekről fel sem merül, hogy „úgy” mondott átkok lennének. Ha valaki nem vág vissza valami jól megformált szöveggel, arról rögtön azt feltételezik, hogy nem érti a viccet, azaz nincs otthon a szituációban. Az ilyen embert „*kényesnek*”, „*beképzeltnek*” tartják, aki „*olyan gizda, hogy már viccelődni sem lehet vele*”. A „*viccelődés*” e fajtája egyben a közelség fokmérője, hiszen a félreértés veszélyes lehet, tehát nem is úzik olyan cigányokkal, akik „*idegenek*”, vagy akikkel nincsenek hétköznapi kapcsolatban. A feleselgetés a tanulási folyamat módja is, a gyerekek ilyen módon sajátítják el az átkozódás megfelelő képességét. Az átkozódásnak e szórakoztató formáját az egész gömbaljai cigányság játssza, ilyenkor a gömbaljai „*rohadjál meg*” háttérbe szorul, és inkább „*idegen*”, azaz nem gömbaljai cigányoktól ellesett átkokkal vagy éppen saját szerzeményekkel szórakoztatják egymást a cigányok.

Az „*idegen*” cigányok átkaihoz kapcsolódnak az „*idegen*” beszédstílus „*nevetséges*” jellegzetességei is. Ezek alkalmazása szintén megfosztja az átkot a rontó erejétől, hiszen kimondása pillanatában a nevetség tárgyává válik. Az „*idegen*”, azaz más falubeli vagy nem gömbaljai származású, de beházasodott cigányok beszédstílusának utánzása amúgy is állandó szórakozás forrása a cigányok körében. Ha viszont valaki átkával tényleg ütni akar, akkor általában egyszerűbb terminust használ. Gömbalján a „*rohadjál meg*” vagy a „*rohadjál meg a családoddal*” a legdivatosabb ilyen célra használt átkok. A feleselgetések alkalmával viszont lehet variálni, aki tud, maga talál ki valami kacifántosabbat. Például „*potyázásnál*” könnyebben ki lehet csalogatni az áldozatból a cigarettát: „*Adjál már egy cigit, hogy a fekete sorvadás érje el a tüdődet*”; „*Hagyjál már békét, nem adok én*”; „*Jaj, csak egyet, hogy szarvad nőjön tőle*”; „*Nesze itt van, a rák üssön a gyomrod háza tájába, te, nesze*”.

A „*potyázás*” egyébként fárasztó program mind a kéregetőnek, mind a cigaretta tulajdonosának. Ennek következtében a legkülönbébb taktikákat fejlesztik ki a cigaretta eltüntetésére. Például valaki eleve otthon „*felejt*”, amikor cigányok közé megy, más az „*én is kértem*” könnyed hazugságával védi napi nikotinadagját. Adél a mindenki számára utálatos „*Esztike cigit*” szívja, így csak a legvégső esetben fordulnak hozzá a gömbaljaiak cigarettakéréssel.

Egy-egy hatékony módszer kidolgozása a nagyobb „*rafináltság*” mutatója, fokmérője. Ezekben a mindennapi játékokban, harcokban dől el, hogy ki a „*rafináltabb*”, és ki a „*mulya*”, aki hagyja, hogy „*kirabolják a cigányok*”. Savanyú, aki védencének tekintett, mindig rám szólt, ha cigarettám feltűnően kidomborodott a zsebemből, vagy zseb híján csak úgy a kezemben hoztam, mert „*ha meglátják a cigányok, egy pere nyugtod nem lesz, úgy leszednek*”. Mikor pedig cigivel kínáltak, és nem fogadtam el, mondván, hogy nekem is van, a jelen lévő cigányok felhördültek „*mulyaságomon*”, és rögtön kioktattak: „*Ha adnak – fogadd el; ha ütnek – rohanj el!*”, majd szinte számba nyomták a cigarettát. Örömmel olvastam, hogy Bernard Formoso (2000) is találkozott a „*cigaretta-jelenséggel*”. „A cigányoknál való első látogatásaim alkalmával, emlékszem, hogy egyszer gádzsónak csúfolt egy kamaszcsoportot, mert nem adtam az egyiküknek cigarettát, aki

sértegetve kéregetett, mert nem voltam hajlandó a kölcsönösségi játékba belemenni. Később megértettem, hogy a kölcsönösség szabály, és attól kezdve számolatlanul adtam, úgyhogy cigarettáim szinte elpárologtak, viszont amikor már egy se volt nekem, bárkitől kérhettem környezetemben.” (Formoso 2000: 115.)

Formoso a mindennapi „csere elvét” látja meg cigarettája „elpárolgásában”, nekem ott Gömbalján inkább a mindennapi harc jelensége mutatkozott meg, amiben a cigányok nap mint nap összemérhetik képességeiket – elsősorban a beszéd, még pontosabban az átkozódás területén. Az átkozódás nyelvi játékában a hétköznapi tevékenységek is játékszerűvé válnak, az átkozódás legfőbb alkalmazásának területévé. Az átkok ebben a szituációban egyféle komoly komolytalansággal hangzanak el, aminek felismeréséhez otthon kell lenni a gömbaljai „cigányos beszédben”.

A cigány férfiak elsősorban a munkahelyükön találhatnak új átkokat, és a számukra jobban tetszőket a magyar járókelőkön próbálják ki. Rendszeresen térnek haza ilyen történetekkel: „*Ott vagyunk a Rudival meg a Lajossal a csatornába, oszt gyövíünk kifelé, oszt látom, hogy egy asszony a lányával csak les minket, mondom neki: »Jó asszony, ne lessen, mer rögtön megbaszom a lányodat, hogy a rák fancesarítsa ki az oldalbordádat«. No, az asszony csak lesett, a szája is tátva maradt, a Rudi meg a Lajos földön vótak a nevetéstől.*” A férfiak nagy része Egerben, szabad ég alatt dolgozik, sokszor főutcán, gyakran éreznek magukon fürkésző tekinteteket, „*biztos nem láttak még cigány embert*”, ilyenkor egy cifrább átok elkergeti a hívatlan báméskodókat. Ami a cigányok között játék, az a magyarok ellen már fegyver a közöttük húzódó határ fenntartásához, megfogalmazásához vagy meghúzásához.

A „cigány vér” az átkozódásban

A fegyverként használt átkok hatásosságához a cigányok fontos kritériumnak tartják az úgynevezett „cigány vér” meglétét. A magyarok ezért a legvédtelenebbek az átkozódással szemben. A cigányok ugyanis úgy vélik, a magyarok átka nem fog a cigányokon, viszont a cigányok átka minden esetben eléri a magyar áldozatot. A magyarokat még büntelenségük sem védi meg a rájuk célzott átkoktól, ebből a szempontból teljesen ki vannak szolgáltatva a cigányoknak, és el is ismerik a cigányok ebbeli fölényét. „*Elindultunk így többen befelé, az asszony terhes vót, oszt látjuk a magyar ember kertjébe gyönyörű, tudod az az igazi cigány meggy van. Az asszony terhes vót, oszt megkívánta. Hozok én neked, mondom, már majd hogy nem benn vótam a kertbe, mikor kigyön a gádzsó asszony, elkezd hareolni, jaj, cigányok a kertembe, így meg úgy, tudod, oszt mondom neki: »Nem fél az Istentől, jó asszony, terhestől félti a meggyet, nem fél az átoktól, mondok én magára olyat, hogy megfogja reggelre.*» No, az asszony csak megijedt, azt mondja: »Jaj, fiatalember, egyenek csak, amennyi jólesik, csak ne átkozzanak!«” – meséli Robi.

Az átkozódásban megmutatkozik a „cigányos beszéd” hatalma a magyarokon. Ennek a beszédnek, a „dzsuker szövegnek” a használata gyakori stratégia a magyar környezetben, de a magyar beszédmód alkalmazása ugyanígy előfordul, attól függően, milyen a szituáció. A fenti történet mint humoros eset hangzott el a cigány környezetben, ahol a „gádzsó asszony” félelme ugyanúgy vicces, mint Robi ügyesen előadott, átokkal való fenyegetőzése. Egy átok kétféle beszédmódba kerülhet bele: a cigányok közti diskurzus-

ban játék, a magyarokkal szemben viszont hatásos eszköz az adott helyzet uralására és irányítására. „Hogyan is jellemezhetnénk másképp a közösségen belüli beszédet, mint úgy, hogy szemben áll a gádzsókhöz intézett beszéddel, ami szigorúan tervszerű és a maximális hatékonyságra törekszik. A közösségi diskurzus ezzel szemben az öröm, az identitás és a kultúra diskurzusa... Nem az a célja, hogy valamilyen eredményt érjenek el általa, hanem az, hogy létezzen. Úgy beszéljenek, hogy közben semmit sem mondanak, ezerszer elisméltik ugyanazokat a híreket, unos-untalan ugyanazokra a közhelyekre jutnak, vég nélkül vitatkoznak üzleteikről, és szüntelenül ugyanazokat a történeteket mesélik el...” (Williams 2000:254.)

Az átok Robi történetében e két diskurzus közti különbséget is jól érzékelteti, a „gádzsó asszonnyal” szemben a „tervszerűség” jegyében hangzott el, hiszen Robi egyvalamit akart az asszonytól, meggyet a kertjéből. A másik típusú, a cigányok között folytatott diskurzusban viszont Robi története azok közé az állandóan újra és újra elmondott történetek közé tartozik, amelyeket a cigányok szívesen mesélnek el egymásnak, hogy „unos-untalan ugyanazokra a közhelyekre” jussanak. Jelen esetben arra, hogy egy jó szöveggel⁵ úrrá lehet lenni a gádzsókon (azaz a magyarokon). Az átok itt annak a „dzsuker szövegnek” a része, amelyet egy cigány gyakran használ a gádzsó ellen. Egy elhangzott átok kéttípusú beszédmódban is jelen lehet tehát, ilyenkor az az átok, amely az adott diskurzusban így értelmezhető.

Arról többféle véleményt hallottam, hogy a magyarok átkozódnak-e egyáltalán, és azt hogyan teszik. Általában elég elterjedt az a nézet a gömbaljai cigányok között, hogy a magyarok másképpen viszonyulnak az átkozódáshoz, mint a cigányok, kevésbé veszik komolyan, ezért nem tartják be a szabályait sem. „Átkozódnak azok össze-vissza, azt se tudják azok, mit mondanak”.

Az átkozódás dolgában az oláh cigányok is külön pozíciót foglalnak el a gömbaljaiakkal, a magyar cigányokkal szemben. Eszerint ők sokkal jobban hisznek az átkokban, mint a magyar cigányok, ráadásul a nyelvük mögé rejtőzve nem is lehet tudni, hogy éppen mikor átkozódnak, vagy mikor mondanak valami kedveset. „Úgy átkozódik má’ mint egy oláh cigány”; „Jobban átkozódik má’, mint egy oláheigány” – szokták mondani, ha valaki a gömbaljaiak közül valamilyen igazán sikerült átkot mond. Mivel az oláh cigányokat egyöntetűen „igazibb” cigányoknak tartják saját maguknál, átkozódás tekintetében is „előbbre vannak” a magyar cigányoknál. A fentiekben szépen fellelhető az a magyar – magyar cigány – oláh cigány kapcsolatrendszer, amely a gömbaljai cigány élet más területeit is alapjában meghatározza. Például a tisztaságról alkotott fogalmaiknál meghatározó a magyar minta, de ezeknek túlzott követése „kényessé” tesz egy cigányt, a másik oldalon az oláh cigányok „retkessége” található, ahová egy magyar cigány család csak akkor „süllyed”, ha a családjában nem tesz eleget anyai és asszonyi kötelességeinek.

Egyéb más „tipikusan cigány” tevékenységek esetében, mint a zenélés, a táncolás vagy az átkozódás, gyakran emlegetett tényező a „cigány vér” vagy inkább az „oláh cigány vér”. A zenészek szokták mondogatni, hogy: „bennem van az oláheigány vér”. A vérséggel való magyarázat amúgy is divatos a számos területére nézve. Egy cigány fiú szerint például ő előbb tanulna meg cigányul, mint mondjuk én, merthogy ő cigány, „bennem van a cigány vér”. Ez a „cigány vér” tesz valakit tulajdonképpen cigánnyá.

A telepen, ahol laktunk, él egy magyar férfi, Pisti. Szóke, kék szemű, tehát „kiköpött gádzsó”. Mamóka egyik unokáját, Csitát vette el feleségül, ott él a cigányok között, részt

vesz a cigány mindennapokban. Mamóka egyébként rossz véleménnyel van a cigány–magyar házasságról. Több tragikus történetet mesélt már, amelyeknek az volt a tanulsága, hogy „*cigány maradjon cigánynál*”. A cigány asszonyok jelentős többsége szintén elutasítja a „*fehér faszt*”. Ennek a Pisti fiúnak a szerepét mégis meg kell magyarázni valahogyan, ilyenkor előkerítenek neki egy távoli cigány őst, aki beleoltotta Pistibe a „*cigány vért*”. Így van ez minden magyarral, aki testközelbe kerül a cigányok mindennapi életével.

Csitáékkal a kisegítő iskolába együtt járt egy magyar fiú, Laci. Ő bent lakik a faluban ugyanolyan körülmények között, mint a többi magyar. „*Eleinte csúfoltuk, hát tudod, hogy paraszt, de aztán már nem. Olyan volt nekünk, mint egy cigány, van is benne, ha jól hiszem*”. Azt tudni kell, hogy Laci szőke, kék szemű, meglehetősen fehér bőrű fiú. Most éppen katona, de mikor hazajön, egyik első útja a cigánytelepre vezet, cigánylánynak udvarol, lejár a cigány sráccokkal a pályára focizni, ugyanúgy részt vesz a magyar focisták megfélemlítésében, mint a „*legdzsukerebb*” cigány fiúk, és ugyanúgy használja a „*cigány beszédet*”, ugyanúgy tud átkozódni, mint a gömbaljai cigányok. Laciról hallottam már, hogy félig cigány, hogy csak negyedig, hogy nem is tudják, ki és mikor, de egy cigány őst majdnem mindenki garantált neki. Ő maga így nyilatkozott erről: „*Nem, nem vagyok cigány, mondjuk, ha azt vesszük, végül is az vagyok, valahonnan van bennem cigány vér.*”

Kinek „fog” az átká?

Vannak Gömbalján asszonyok, akikre azt mondják, „*fog az átkuk*”, és vannak olyanok, akiket nem tüntetnek ki ezzel a tulajdonsággal, mint például Csipást. Savanyúnak, Adélnak, Edinának és Renátának „*veszélyes átkaik vannak*”, hallottam többször is. Hogy miért pont ezeknek az asszonyoknak olyan hatásos az átkuk?

Először is nézzük meg mi a közös bennük! Renáta kivételével mindegyiküknek nagy családja van, 5-6-7 gyerek. „*Rafinált*” asszony hírében állnak, akik bármilyen körülmények között „*ki tudják teremteni a kenyérre valót*” a családjuknak. Ez inkább a nők feladata, mint a férfiaké, és az a szerep állandó versenyhelyzetet teremt az asszonyok között. A csigázás, gombázás, cseresznyézés, bengészés az otthon maradt anyák tevékenysége, reggelente együtt indulnak a nagy megmérettetésre, hogy eldőljön, most ki hozza haza a vödört tele, félig vagy esetleg üresen az adott zsákmánnyal. A fent említett asszonyok általában mindig az élbolyban vannak e tevékenységekben. Csipás azonban ugyanígy, viszont őt ennek ellenére nem sorolják a kifejezetten kemény átkú asszonyok közé. Csipás hamar bejőd a szőlősben, elég elsziszegni egy Ványa Pistit (a csósz), és ő már árkonbokon túl van. A cigányok gyakran úzik vele ezt a játékot, „*mulyának*” is tartják emiatt. Renáta, akinek az átkát erősnek tartják, egyáltalán nem vesz részt a gömbaljai cigányok effajta gazdasági életében, apja nem is venné jó néven, ha a gömbaljai cigányokkal csigát lesve csámborogna az útszélen. Viszont, ha kiereszti a hangját, zeng az egész cigánytelep, az iskolából is verekedés miatt rúgták ki. „*Jobb nem összeakaszkodni vele*” – tanácsolták nekem is.

Ez a többi asszonyra is jellemző tulajdonság, verekedésben és a cigány beszédben sokakat legyőztek már, akár cigányról, akár „*gádzsóról*” volt szó, mint ahogy Savanyú

esetében egy konkrét példán be is mutattam. Mindegyikük ügyesen megragadja az adódó lehetőségeket, amellyel családjukat „előbbre vihetik”, Edina például kapcsolatba került egy német családdal, akik jelentős összeggel támogatják a családját, Savanyú pedig magáénak mondhat minket (bár ez inkább szimbolikus tőke, mint anyagi). Tehát mind-egyik asszony, akinek „fog az átká” olyan tulajdonságokkal rendelkezik, amelyek egy cigány asszonynak elengedhetetlenek a sikeres érvényesüléshez, mint ahogy maga az átkozódás is.

Gondoljunk csak Gyuri bácsi „visszaszállt” átkára! Az öreg Bodár amúgy sincs túl jó pozícióban a gömbaljai cigányok között. A Baloghok és Bodárok közötti összecsapások állandó kísérője, hogy a Baloghok elmesélik egymásnak Gyuri bácsi „visszaszállt” átkát. Ha valakinek „fog az átká”, az egyrészt egyfajta szimbolikus kifejeződése a közösségen belüli tekintélyének, másrészt pedig annak folyamatos újratermelődése is, hiszen egy újabb sikeres átkkal megint megerősíti pozícióját.

Ki nem mondott átkok

Az átkot nem lehet mindig tetten érni. Nem pusztán a kimondásától nyeri erejét. A másik háta mögött, önmagukban elpusmogott átok hatását tekintve nem különbözik a nyílt konfliktusban a cigányok szeme előtt elmondott átkozódástól. Csak abban tér el, hogy az utóbbi közvetlenül a cigány nyilvánosságnak szól. A ki nem mondott átkok talán gyakoribbak, ugyanis nem vezetnek nyílt konfliktushoz. Az átkozódás az adok-kapok csereláncolatok hozzátartozója. Egy cigány kizárólagos használatába kevés dolog tartozik. Az, hogy egy tárgy éppen kié, az inkább annak tulajdonlásából, mintsem használatából derül ki. A tulajdonos presztízsét erősíti, ha ad, az odaadás aktusát „az első utolsó volt, hogy elviszed” jellegű perlekedésekkel teljessé téve.

Mikor valakinél étel- vagy mondjuk kávéosztás van, minden jelenlévőt megkínálnak, még azt is, aki csak úgy beesett. Ha nem így történik, az skandalum, azzal a vendéglátó nyílt ellenszenvét fejezi ki a látogató iránt. Savanyú ezt megtette Terézzel, így demonstrálva kettejük rossz viszonyát a cigányok előtt. „Direkt a szeme előtt húztam el a poharat, mindenkinek osztottam, csak neki nem. Megcsináltam vele ezt az egész cigány előtt” – meséli. A megkínálás kötelessége alól tehát nehéz kibújni, főleg ha közeli rokonról vagy szomszédról van szó. Ha egy családnak nagyon nincs semmije sem, akkor előfordul, hogy inkább éjszaka esznek, vagy máskor, de mindenképpen titokban.

Más módszerek is vannak a tulajdon kizárólagos használatának elérésére. A cigányok szeretik nagy tételben vásárolni a lisztet, krumplit és az egyéb alapvető élelmiszereket, ennek viszont az a veszélye, hogy a többiek rögtön vérszemet kapnak, és elkéregetik az egészséget. A leggyakoribb taktika ilyenkor tehát megegyezni a boltossal, hogy tegye félre a megvásárolt árut, a vásárló majd kisebb adagokban viszi haza, mindig éppen amennyi kell neki. Lehet eldugni otthon is, „de azt úgyis kilesik a cigányok”, és a kéregetők dömpingjétől megint lehetetlen lesz megszabadulni. A tulajdonos kénytelen tehát a „használati jogáról” lemondani. A kéregető a megköszönés helyett néha csak annyit mond: „Aztán ki ne átkozd belőlem.” Ez hamar kiderülhet, mondjuk, ha a Csita lisztjéből készült bodak megakad Éva torkán. Az ilyen eset a lisztet adó „fösvénységét” bizonyítja,

hiszen tulajdonáról mégsem mondott le teljesen, hanem átkával még utána nyúlt, tehát kényszerből adta csak.

Az, hogy valaki „*fősvény*”, talán a leggyakrabban elhangzó vád Gömbalján, szinte mindenki feje fölött ott lebeg mint megbélyegzés. Mintha az átkozódás e formájánál a nyilvánosság és az egyén szembekerülne egymással, hiszen az, akitől kérnek, tudja, a nyílt elutasításért a többiek elítélnék, szemben azzal, ha „*rafináltan*” el tudja rejteni javait. Enélkül nem marad más hátra, adnia kell. Itt az átkozódás az egyéni akarat érvényesítése a nyilvánossággal szemben.

Valamit „*eltagadni*” vagy aránytalanul nagy ellenszolgáltatás fejében adni átkot hozhat a családra. Csutak Mari például egyszer több kiló lisztjéért nem mert pénzt kérni sógornőjétől, mert félt, hogy az majd megátkozza ezért. Az asszony nem gömbaljai, és viszonylag ritkán találkoznak Marival, ilyen esetben pénzt kérni és elfogadni természetes dolog. A sógornő kifejezetten sértőnek érezte, és a bizalmatlanság jelének tudta be Mari aggodalmait, addig nógatta az asszonyt, míg a pénz gazdát cserélt.

Az átkok nem elhanyagolható tényezők az apróbb üzletelésekben sem, mint kapott-adott „*áruk*”, hiszen megfontolandó egy cigánynak, hogy cigarettáinség idején hitelbe, ám kiugróan drágán adjon el cigit, amiért cserébe esetleg egy átkot is kap a vásárlótól, vagy olcsóbban adja a cigit, de megússza átok nélkül. Mint látjuk, az átoknak lehet gazdasági aspektusa is.

Az átkok, amelyek vannak

Az átkot mindeddig úgy vizsgáltam, mint alapvetően a nyelvben létező jelenséget, amit kimondanak, gondolnak, „*úgy*” vagy „*nem úgy*”, játszanak vele, osztályozzák, és mindig személyekhez kötik. Léteznek azonban olyan átkok, amelyek egyszerűen vannak, például ennek vagy annak „*átok van a családján*”, „*átok van a pénzén*” stb. Ezek az átkok akkor sújtanak egy cigányt, ha az valami olyasmit tesz, amit többé-kevésbé az „*egész cigány*” elítél. Ezeknek az átkoknak a feladóját, előidézőjét általában Istenben vélik megtalálni.

Ha valakinek átok van a családján, azt leginkább a „*vérfertőzéssel*” hozzák összefüggésbe. A „*vérfertőzés*” az, ami „*bűn*”, és ez nem minden esetben jelenti a rokonok közötti házasságot. Gömbalján még csak kibogozhatók a rokoni kötelékek, de ezek azután átnyúlnak egészen Sályba, Bogácsra, és ott számomra felderíthetetlenül összekuszálódnak. Sály és Bogács azok a helyek, ahonnan gyakran hoznak maguknak házastársat a gömbaljai fiatalok, így aztán könnyen lehet, hogy a rokoni szálak Gömbalján újra találkoznak. A gömbaljai cigányokkal való megismerkedésem óta folyamatosan fény derül a különböző házastársak közötti rokoni kapcsolatokra. Minél távolabbi rokonság van a házastársak között, a „*vérfertőzés*” vádja annál inkább enyhül. Ráadásul ha a fiú vagy a lány nem gömbaljai, tehát „*idegen*”, az a rokonság tényét még inkább elmoshatja. Feri és Szandra távoli rokonok, de Feri „*idegen*” kamasz fiúként érkezett Gömbaljára, ahol Szandra szinte mindenkinek a „*testvére*”, így Feri „*idegensége*” felértékelődött, és a ketőjük közötti házasságban a vérkapcsolat nem vált fontos tényezővé.

Vannak azonban olyan házastársak, akikről a „*vérfertőzés*” ténye az „*egész cigány*”

előtt ismert. Az egyik házaspár esetében minden együtt van, ami az igazi „vérfertőzéshez” kell. Az édesanyjuk után első unokatestvérek, bár az asszony sályi születésű, viszonylag korán, tízévesen került Gömbaljára, tehát alapjában véve mindketten gömbaljaiak. Többször hallottam róluk, hogy „átok van a családjukon” emiatt. A feleség nőgyógyászati problémákkal küzd, csak három gyereke lehetett, „az isten ennyit adott, erre kell vigyázni” szokta mondani. A legidősebb fiú gyakran betegeskedik, gyomorpanaszai vannak. Az ő esetüket intő példaként kezelik a cigányok, mint a „vérfertőzés” és az ezt büntető átok keserű következményét. A cigányok a rokonok közötti házasságot általában helytelenítik, de együtt is élnek vele, néha „vérfertőzés” formájában, amikor az átok az, amely ezt a helytelenítést tudatja velük. A „testvérek” közti házasságot alapvetően két gömbaljai vélemény irányítja, az egyik: „testvérrrel egybe lenni nem szabad”, de a másik „a szívnek nem lehet parancsolni”, egyik sincs előbbre a másiknál.

Máskor is mondják, hogy valakinek a „családján átok van”, például egy elkövetett „bűn” miatt, amelyet sokszor a „vérfertőzéssel” azonosítanak. Egy asszony rendszeresen érdekes kapcsolatokba keveredett. Először élt egy férfival, akinek gyerekeket szült, majd a férfi bevonult katonának. Közben az asszony összejött a férfi testvérével, tőle is lett két gyereke, és mind a mai napig együtt élnek Gömbalján. A testvérpár nem gömbaljai, ezért az eset nem okozott konfliktust a telepen. A cigányok furcsállják ezt a „testvért testvérré cserélni” kapcsolatot. Vannak, akik „vérfertőzésnek” minősítik, mert az asszony „bűnt” követett el, mikor az „emberét” annak saját testvérével csalta meg. Rudi lánya és az asszony fia a gyerekek viharos szerelmi életét élték terepmunkám alatt. Rudi nem pártolta ezt, mert szerinte a fiún is átok van az anyja bűne miatt. Az átok így válhat vérré, ami tovább fertőzi a gyerekeket is.

„Átok van a pénzén”, ezt akkor mondják valakire, mikor az illető a többi cigány kárára gazdagodik meg, általában csak időlegesen. Honnan szerzi be egy gömbaljai cigány a neki szükséges pénzt? Általában gádzsóktól, bérmunka, kölcsön vagy alkalmi munkalehetőségek formájában. Ezek a pénzszerzésnek olyan terepei, ahol nagyjából mindenki egyenlő esélyekkel indulhat. Az egyéni képességeken, a „rafináltságon”, az adott gádzsóval való jobb vagy rosszabb kapcsolaton múlik, hogy egy hónapban ki mennyi pénzt tud megszerezni a családjának. Ha az egrí kórház felvételt hirdet takarítói állás körbe, az „egész gömbaljai cigány” az Alkotmány utcától a Pirittyóig felkerekedik, és megpróbál biztos állást szerezni magának. Az alkalmi munkáknál a harc még kiélezettebben folyik tovább, hiszen a nap végén az összeszedett csigamennyiségén le lehet mérni, hogy ki volt aznap az „ügyesebb”. A kölcsön olyan pénzforrás, amely kötődhet cigányhoz és gádzsóhoz is. A cigányok esetében a kölcsönt kapó és a kölcsönt adó személye gyakran felcserélődhet, úgyhogy itt hosszabb távon inkább cseréről beszélhetünk. A gádzsók esetében viszont rögzítettek a szerepek, a cigány kér, a gádzsó ad, ha minden jól megy. Itt is szükség van bizonyos egyéni képességekre, például a gádzsókhoz szóló beszéd mód el-sajátítására és a „rafináltságra”.

Van a pénzszerzésnek más típusú lehetősége is, mikor cigány keres cigányon. Ilyenkor az egyenlő helyzet szükségszerűen felborul, például ha valaki kamatra ad kölcsön, vagy valamilyen vállalkozásba kezd. Az így megszerzett pénzzel az illető sokszor pont a „testvéreit” rövidíti meg. Nézzünk egy konkrét esetet. „Sasoj” András kiváltotta a vállalkozói engedélyét, ő vásárolta meg a cigányoktól az összeszedett csigát, majd továbbadta azt egy nagykereskedőnek. Gömbalján az a cigány, aki az ő rokonságába tartozik,

így a Baloghok is, neki vitték a csigát. De ahogy András valami üzleti megfontolásból szigorítani kezdett az átvételen, például a kisebb szemeket kirostálta, a rokonok rögtön fölrották neki a testvérhez nem méltó viselkedését. Hiába mentegetőzött, hogy hatalmas kölcsönt kellett felvennie az üzlet beindításához, és ő sem akar póru járni. Végül aztán engedett, hol rostált, hol nem. A „testvérek” felháborodása már csak akkor növekedett tovább, mikor kamatos pénzt adott kölcsönbe nekik.

Mivel András nem gazdagodott meg látványosan a csigaüzletből, a cigányok rebesgetni kezdték: „*Andrásnak átok van a pénzén*”. Ő maga elismerte ugyan, hogy a „testvérnek” adott kamatos pénzt vonhat maga után, de hangoztatta, amit ad, nem az ő pénze, hanem a banké, ahol neki is kamatra adják. A csigaszezon végére megváltoztak a vélemények. Ez az időszak biztos napi pénzt hozott a cigányoknak. András pedig nem szerzett az üzletből tetemes anyagi előnyt magának a többiekhez képest, maga is eljárt a családjával csigát szedni az útszélekre. A kezdeti feszültségek után, békéesebb hangulatban már „*áldás*” került András pénzére, sőt olyan véleményeket is hallottam, hogy tulajdonképpen nem is keresett semmit az egészen. Az egyenlőség helyreállt a gazdasági viszonyokban, nem volt többé szükség az átokra, ami figyelmezteti a cigányokat, hogy nem tarthatják magukat többre másoknál.

Befejezés

Talán az antropológia minden kutatási eredménye – valamilyen formában – annak a viszonynak a függvénye, amelyet a kutató kialakít a cigányokkal, hiszen a tanulmánynak lehet vége, de Gömbalján napról napra tovább íródik az átkozódás, újabb és újabb fajtáit létrehozva. Más helyzetek és más kutató kéne ahhoz, hogy az átkozódás más aspektusai is bekerüljenek egy tudományos diskurzusba. Sok helyzetben próbáltam megfordulni terepmunkám során, és sok történetet igyekeztem végighallgatni, mintha a majdan leírt állítások a gömbaljaiakról a tapasztalatból születnének. Talán túlzottan kiterjesztettem a „*módszertan hatalmát*”, megfelelkezve egy szöveg előállításához szükséges viszonyokról. Arról, hogy milyen kontextusban tárgyalom az átkozódás kérdését, milyen más szövegekkel párbeszédben. Jane Dick Zatta például a szóbeli, írásbeli kultúrák megkülönböztetésének kifejtésekor ír az átkokról mint annak bizonyítékáról, hogy a szóbeli kultúrákban a szó és cselekvés nem válik elegymástól (Zatta 2002: 175). Én történetekben beszélek, és ezáltal szituációkban gondolkodom, minden történet egy szituáció. Történeteim a szemléletesség és az utánzás szolgálatában állnak annak érdekében, hogy az átkozódás fajtáit abban a folyamatban mutassam be, ahogyan létrejönnek. Vagyis azt, hogy hogyan lesz a gömbaljai cigányok átokról való vélekedéseiből *egymás azonosításának* fontos momentuma, stratégia, fegyver, játék, magyarázat – az adott pozíciók kifejeződése és megerősítése, az egyéni akarat érvényesítése vagy az esetleges értékítéletek szentesítése, és még sok minden más, amire a gömbaljai cigányéletnek szüksége van.

JEGYZETEK

1. Ez a tanulmány egy három hónapos terepmunkán alapul, amelyet egy Borsod megyei falu magyar cigány közösségében végeztünk Horváth Katával. Legtöbbet arról a kiterjedt családról (Balogh család) tudtunk meg, akikhez beköltöztünk, úgyhogy a jelen írás az ő vélekedéseikről szól. A családot itt nem kell szigorúan szó szerint venni, beletartoznak olyanok is, akik egyszerűen csak azon a telepen laknak, ahol a Balogh család tagjai vannak többségben, vagy kisebb családokról is, akik házasság útján betagozódtak a mintegy százfős Baloghok közé. Ezt a kutatást nem tudtuk volna elvégezni az OSI és a MTA Kisebbségkutató Intézetének anyagi és szellemi támogatása nélkül.
2. Ez a tanulmány a *Gömbaljai történetek* esettanulmány egyik fejezete.
3. „Fajta”: azoknak a cigányoknak a gyűjtőneve akik akármilyen módon, de vérrokonságban vannak egymással, de előfordul, hogy olyan cigány is a „fajtához” tartozónak mondja magát aki például csak beházasodott, de saját „fajtájával” nem tartja a kapcsolatot.
4. Egyébként egyáltalán nem olyan egyértelmű, kikből is áll egy közösség. Az egész gömbaljai cigányság egy közösség, vagy a nagy családok tagjait vagy a telepek lakóit sorolhatjuk egy közösségbe. Azt hiszem, ezt a kérdést a fentihez hasonló szituációk döntik el.
5. Bár a két beszédmód közötti különbségtétel, egyik „tervszerű”, másik „öncélú”, igen hatásos, és én is fölhasználom, de azért úgy gondolom, a cigányok történeteinek általában célja a cigány nyilvánosság befolyásolása is.

IRODALOM

FORMOSO, BERNARD

2000 Cigányok és letelepültek. In Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Prónai Csaba, szerk. 29–180. Budapest: Új Mandátum.

STEWART, MICHAEL

1994 Daltestvérek: az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Budapest: T-Twins – MTA Szociológiai Intézet.

WILLIAMS, PATRICK

2000 A cigány nyelv. A „romanesz” játék. In Cigányok Európában 1. Nyugat-Európa. Prónai Csaba, szerk. 239–262. Budapest: Új Mandátum.

ZATTA, JANE

2002 Színhagyomány. In Cigányok Európában 2. Cigányok Olaszországban. Prónai Csaba, szerk. Budapest: Új Mandátum.

CECÍLIA KOVAI

About curse. “Gypsy talk” in Gömbalja, Hungary

This paper is about an important cultural strategy, the curse of the Gypsy in Gömbalja. The author became gradually aware of the importance and the rich cultural context of this speech act during her field-work. The curse is a tool, a game of these Gypsies the use of which has to be well mastered if one wish to gain respect within the community. With the help of it not only the social space between neighboring groups can be measured, relatives recognized or other Gypsies will be classified it can also serve as an instrument for keeping outsiders away from the own community. The essay attempts to depict the different roles curses may play in social life. It not only gives a fine-graded classification of the actual curses but describes their complex cultural context as well.